

sastreuze uitwerking. Joodse arbeiders werden uit de ANDB gedwongen en velen stierven in concentratiekampen. Een aangrijpend verhaal, aaneengeregend door levensverhalen van veel Joodse arbeiders die niet terugkeerden uit de kampen en de enkelingen die de holocaust wel overleefden. Joodse werkgevers en werknemers werden aan het lijntje gehouden tot de bezetter hen niet meer nodig had.

De gevolgen van dit alles blijken vooral in het laatste hoofdstuk van Karin Hofmeester en Daniël Metz. Hun verhaal begint meteen na de Tweede Wereldoorlog. Na een korte heropleving dankzij de terugkeer van Joodse werkgevers en arbeiders, stuikt de sector in elkaar. Antwerpen nam in het interbellum al de leidende rol over van Amsterdam en bevestigde die status met verve na de oorlog. Bovendien werd de Antwerpse diamantnijverheid niet door Joodse werkgevers en arbeiders gedomineerd en had ze daardoor minder geleden onder de nazivervolging dan Amsterdam, waar men na de oorlog zelfs geschoolde diamantbewerkers tekort kwam om nieuwe leerlingen te scholen. Maar uiteindelijk viel ook Antwerpen ten prooi aan de ijzeren logica van naorlogs ANDB-voorzitter Kuijt: 'Het is nu eenmaal zo met loonen als met water, ze zoeken steeds het laagste punt'. De productie verschoof eerst naar Palestina en dan India. Voor de ANDB hield het verhaal vroeger op. In 1958 gaat de bond op in de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond, zoals de ADB later opgaat in de Algemene Centrale van het Algemeen Belgisch Vakverbond. Economisch speelt de Nederlandse diamantsector dan al geen rol (van betekenis) meer op wereldvlak.

Een schitterende erfenis is een goed geschreven verhaal. Iets meer voor wie (voor) kennis heeft over het Nederlands syndicalisme en de specificiteit van het Nederlands diamantsyndicalisme. Maar ook zonder die bagage blijft het een boeiend, leerrijk verhaal. De eindredactie versmelt heel uiteenlopende thema's en schrijft trants tot een coherent en uiterst leesbaar geheel dat ik iedereen graag aanbeveel.

Luc Peiren, Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis

Wim Willems en Henk Looijesteijn, *Goed geld. De geschiedenis van de Nutsspaarbank* (Amsterdam: Boom, 2018). 272 p. ISBN 9789024423491.

DOI: 10.18352/tseg.1150

Sparen, spaarpotten, spaarbankboekjes en spaarbanken, het lijken soms termen uit een ver verleden. Maar, tot in de jaren zestig van de vorige eeuw werd sparen gezien als het middel bij uitstek om welvaart en bestaanszekerheid op te bouwen. De overheid propageerde het sparen door speciale regelingen als de Zilvervloot en faciliteerde spaarders met de Rijkspostspaarbank. Belangrijker nog waren de

honderden lokale Nutsspaarbanken, Bondsspaarbanken en zelfs nog een enkele Gemeentespaarbank, die vele honderden miljoenen aan spaargeld beheerden. In deze nijvere spaaractiviteit is de afgelopen vijftig jaar door de uitbouw van de verzorgingsstaat en de toegenomen welvaart, drastisch verandering in gekomen. Hoewel Nederlanders internationaal nog steeds als spaarzaam of zelfs uitgesproken zuinig te boek staan, wordt er toch niet veel meer gespaard. Het meeste geld dat we tegenwoordig nog opzij leggen bestaat uit de, veelal verplichte, afdracht aan de pensioenfondsen. Daar zitten tegenwoordig de grootste financiële buffers voor de meeste Nederlanders, al zal niemand dat als zijn 'spaargeld' beschouwen. Intussen is de verstrekking van hypotheken, consumptief krediet en het gebruik van creditcards ook in Nederland wijd verbreid geraakt. Als gevolg van deze draai van sparen naar lenen, is de spaarbank uit het straatbeeld verdwenen. De honderden lokale spaarbanken gingen geleidelijk op in steeds grotere eenheden waarvan alleen nog SNS-bank overeind is gebleven, zij het met forse overheidssteun. Alle reden dus om terug te blikken naar het ontstaan van deze nationale spaardrift en de oorsprong van de talrijke spaarbanken.

In *Goed geld* schrijven Wim Willems en Henk Looijesteijn met een vlotte pen de geschiedenis van de Nutsspaarbank. Daarbij wordt speciaal aandacht besteed aan de Haagse Nutsspaarbank. De opdracht voor deze studie werd dan ook verleend door het Fonds 1818, de rechtsoptolger van deze bank. De titel van hun boek verwijst naar het geld van de spaarders. Dat is, aldus de auteurs, 'eeuwenlang bedoeld geweest om goed te doen.' Maar, hier lijken de auteurs toch enigszins op het verkeerde been gezet door de huidige doelstellingen van hun opdrachtgever. Het Fonds 1818 mag dan nu 'goed' kunnen doen met de opbrengsten van het geld dat de Haagse spaarders jaar-in-jaar-uit op hun rekening stortten, dat was *niet* de oorspronkelijke doelstelling van de Nutsspaarbank. De spaarbanken opgericht door plaatselijke afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, hadden een moreel en opvoedkundig doel. De oprichters beschouwden sparen als een middel om het volk op te voeden tot zelfredzaamheid en sociaal verantwoordelijkheidsbesef. Kleine ambachtlieden en neringdoenden, arbeiders en dienstbodes, moest de gelegenheid worden geboden een centje opzij te leggen voor moeilijke tijden of hun oude dag. Sparen droeg aldus bij aan een respectabel en onafhankelijk bestaan en vormde daarmee de kern van het nieuwe burgerschapsideaal. Dit was juist niet filantropisch in de zin van het bieden van ondersteuning in tijden van nood, maar een pedagogisch streven, gericht op volksverheffing en het voorkomen van armoede. De spaarbanken zijn dus geen onderdeel van een filantropisch streven, maar van de verbreiding van een verlicht maatschappelijk ideaalbeeld. Dat de bestuurders van deze banken hun werk volkomen belangeloos verrichtten, doet niets af aan het morele doel van deze instellingen.

In hun boek richten de auteurs zich niet zozeer op het geld, de financiële en bancaire ontwikkelingen die het wel en wee van de spaarbank en haar spaarders bepaalden, maar op ‘de mensen van de bank: de bestuurders, de spaarders, het personeel: wie waren zij, wat deden ze en waarom?’ Daarbij leggen zij de nadruk op ‘het hoe en waarom van het ontstaan van de spaarbank, en op de mannen die de bank hielpen opzetten en besturen.’ Dat levert interessante inzichten op wanneer de auteurs een groepsprofiel van de bestuurders schetsen. Natuurlijk was wel duidelijk dat de bestuurders vaak tot de elite behoorden, maar over hoe deze besturen nu precies waren samengesteld en welke veranderingen er in de samenstelling plaatsvonden, is weinig bekend. Ook in Den Haag bestond het bestuur van de Nutsspaarbank uit heren uit de gegoede stand en door de gebruikelijke coöptatie hield deze eenzijdige samenstelling lang stand. Willems en Looijesteijn onderscheiden daarin verschillende bloedgroepen zoals adel en patriciaat, ambtenaren, gemeenteraadsleden, predikanten, notarissen en juristen. Vaak waren het ook bestuurders met een achtergrond in de praktijk, zoals kooplieden, verzekeraars en bankiers. Behalve over praktische kennis, moesten de bestuurders ook beschikken over een vermogen dat hen aanzien en vertrouwen verschafte. Tot ver in de twintigste eeuw werden bestuurders gerekruteerd uit de plaatselijke elite en waren hechte familiebanden in het bestuur niet ongebruikelijk. Pas in 1980 werd de eerste vrouwelijke bestuurder benoemd en met het vertrek van de laatste adellijke telg, leek de samenstelling van het bestuur eindelijk op een meer meritocratische leest geschoeid.

Hoewel deze analyse van de samenstelling van het bestuur niet systematisch cijfermatig is onderbouwd en daarmee toch vrij impressionistisch blijft, vormt dit toch een belangwekkende inkleuring van een al bekend patroon. Helaas vormt deze paragraaf een uitzondering in het verder tamelijk beschrijvende en veelal anekdotisch betoog. De auteurs hebben er voor gekozen om de geschiedenis van de Haagse Nutsspaarbank te belichten aan de hand van voorvallen, opmerkelijke figuren of bijzondere periodes zoals de bouw van een nieuw bankgebouw, het eerste eeuwfeest (dat door de Eerste Wereldoorlog in het water viel) of de Duitse bezetting. De spaarbanken groeiden in die laatste periode weliswaar als kool, maar zij bleven daarbij achter op de boerenleenbanken en handelsbanken. Een achterstand die de spaarbanken nooit meer zouden inhalen.

De auteurs hebben hun onderzoek vooral gericht op de notulen van de Haagse spaarbankbestuurders, maar baseren zich in hun boek ook op de rijke literatuur over de Nederlandse spaarbanken. Omdat een notenapparaat ontbreekt is echter niet te achterhalen op welke bronnen hun gegevens zijn gebaseerd of aan welke studies zij hun gegevens hebben ontleend. Hoewel een uitgebreide lijst van geraadpleegde archieven en literatuur is opgenomen, doet dit toch afbreuk aan de wetenschappelijke waarde van deze studie. In combinatie met hun anekdotische

aanpak hebben de auteurs daarmee de kans gemist om een diepgaande analyse te maken van 'de mensen van de bank'.

Joost Dankers, Universiteit Utrecht

Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2018). 237 p. ISBN 9789087047221.

DOI: 10.18352/tseg.1159

De hedendaagse ondertitel is de boektitel van vroeger. Pas die vertelt waar een boek over gaat. Als een bundel handelt over de kerken en de oorlog in Indonesië tussen 1945 en 1950, kan men vier elementen onderscheiden. Het tijdvak, de vijf naoorlogse jaren die de oorlog in andere vorm elders voortzetten (1), is gegeven. Over dat historische element bij uitstek hoeven we niet nader uit te weiden. Wel over de geografische aanduiding (2): eigenlijk betreft die niet Indonesië, maar wat zo ging heten. Of beter, wat de ene partij direct al zo noemde en de andere aanvankelijk nog Nederlands-Indië. De verzwegen premisse is immers dat de verzamelde artikelen zich afspelen binnen de ongelijke relatie tussen twee landen. En dat de kerken (3) in de ondertitel primair Nederlands zijn, zij het, naar blijkt, net niet uitsluitend. Kortom, deze bundel gaat over verhoudingen, maar dan binnen die ene buitengewone relatie die oorlog (4) heet.

Negen van de twaalf artikelen vormen de weerslag van een congres dat het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) met drie partners in 2016 aan de Vrije Universiteit Amsterdam belegde, waar nadien nog drie bijdragen aan werden toegevoegd. Het is altijd een beetje de vraag hoe stelselmatig dergelijke individuele benaderingen gezamenlijk het vastgestelde thema bestrijken. Dat valt in dit geval behoorlijk mee. Na een algemene inleidende beschouwing betreffen er drie de katholieke kerk, zeven protestantse kerken en eentje de overlevende joodse gemeenschap.

Ook in een koloniale of bevrijdingsoorlog wordt de politiek, naar het overbekende woord van Clausewitz, met andere middelen voortgezet. En tussen kerkelijke overtuiging en politieke houding bestond er duidelijk verband. Zo laat Tjalling Bouma zien hoe Theo van Emstede (1908-1975), ambtenaar en lid van de Indische Katholieke Volkspartij (IKVP), als volksvertegenwoordiger in Oost-Indonesië (1946-1950) uitging van een zelfstandig federaal Indonesië, ook één Indonesische katholieke partij wenste, maar binnen dat kader opkwam voor zijn Nederlandse katholieke identiteit. Over – merendeels hervormde – protestanten die de ver-